

XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA XIVA XONLIGIDA YER EGALIGI TIZIMI VA UNING O'ZIGA XOS JIHATLARI**СИСТЕМА ЗЕМЕЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ В XIV КОРОЛЕВСТВЕ КОНЦА XIX - НАЧАЛА XX ВЕКА****THE LAND OWNERSHIP SYSTEM AND ITS SPECIFIC ASPECTS IN THE KINGDOM OF XIV AT THE END OF THE XIX CENTURY AND THE BEGINNING OF THE XX CENTURY****Jurayev Xusniddin Pazliddinovich¹**¹O'zbekiston tarixi kafedrasini dotsenti. t.f.f.d.**Annotatsiya**

Xiva xonligida yer aholining daromad oluvchi eng asosiy manbai hisoblanganligi sababli bu davrda yerga munosabatning va u bilan bog'liq bo'lgan har qanday harakatlarning o'ziga xos tartib-qoidalari yaratilgan. Ayniqsa, o'rganilayotgan davrda yer va dehqonchilik bilan bog'liq masalalar davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Xiva xonligining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti haqida muayyan tasavvurlarga ega bo'lish uchun, eng avvalo, bu hududdagi yerga egalik tartibini aniqlash zarurati tug'iladi. Mazkur maqolada Xiva xonligida yer egaligi tizimi bilan bog'liq masalalar tahlil qilinadi.

Аннотация

В связи с тем, что в Хивинском ханстве земля считалась основным источником дохода населения, в этот период были созданы определенные процедуры обращения с землей и любых действий, связанных с ней. Особенно в исследуемый период вопросы, связанные с землей и сельским хозяйством, поднялись на уровень государственной политики. Чтобы иметь определенные представления о социально-экономической жизни Хивинского ханства, прежде всего, необходимо определить порядок владения землей на этой территории. В данной статье анализируются вопросы, связанные с системой землевладения в Хивинском ханстве.

Abstract

Due to the fact that the land was considered the main source of income for the population in the Khiva Khanate, during this period specific procedures for dealing with the land and any actions related to it were created. Especially in the period under study, the issues related to land and farming have risen to the level of state policy. In order to have certain ideas about the socio-economic life of the Khanate of Khiva, first of all, it is necessary to determine the order of land ownership in this area. This article analyzes issues related to the system of land ownership in Khiva Khanate.

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, yer egaligi, tanob, podshohi, meros mulk, "dayak", bewatan, salg'ut.**Ключевые слова:** Хивинское ханство, землевладение, таноб, царь, наследственное имущество, "даяк", беватан, салгут.**Key words:** Khanate of Khiva, land ownership, tanob, king, inherited property, "dayak", bewatan, salgut.**KIRISH**

Xiva xonligida yerga egalik munosabatlarining quyidagi shakllari mavjud bo'lgan: 1.Podshohlik (davlat) yerlari; 2.Mulk (xususiy mulk) yerlar; 3.Vaqf mulki shakllari; 4.Jamoa yerlari (XIX asr boshlarigacha mavjud bo'lgan). Podshohlik yoki davlat yer egaligi Xiva xonligidagi to'qaylar, qayirlar, qumlar, ko'llar joylashgan hududlardagi jami yer maydonlaridan tashkil topgan. Davlat yerlari XIX asrning oxirlari – XX asrning boshlarida 86 ming tanobni tashkil qilganligi mualliflar tomonidan keltirib o'tilgan [1;85]. Davlat tepasiga kelgan har bitta xon mazkur podshohlik yerlariga (yer mulkini bo'lib berish, soliq solish) egalik tartibini nazorat qilgan va davlat yerlarining o'zlashtirilmagan qismlariga suv tarmoqlarini tortib borib, yangi yerlarga suv chiqarish yo'li bilan xon, xon xonadoni va uning yaqin qarindoshlari ham mulk yerlariga ega bo'lib olganlar. K.Nurjonov va G'.Xo'janiozovlarning keltirgan ma'lumotiga ko'ra, rus bosqiniga qadar xonlikda umumiy hisobda 1 mln. 681 ming desyatina (Desyatina – yuza o'lchovi bo'lib, XVIII asrda 2400 kv sarjingga, XIX asr boshlaridan 3200 kv sarjingga teng bo'lgan) yer bo'lgan. Shundan 324 ming desyatina yer o'zlashtirilib, ekin ekilgan, 224 ming desyatina yer aholi va masjidning vaqf yerlari hisoblangan bo'lsa, 100 ming desyatina yer xonning xususiy mulki bo'lgan [2;8]. Qolgan qismi esa o'zlashtirilmagan qarovsiz yerlar hisoblangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Xiva xonligidagi yerga egalik munosabatlari haqida ko'pgina mualliflar ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirgan bo'lsalar-da, xonlikdagi davlat yerlari, xonning davlat yerlaridagi yerga egalik

tartibi va xonning alohida mulk yerlari klassifikatsiyasi masalalari batafsil yoritilmasdan qolgan. Jumladan, mazkur mualliflardan M.Sazanovaning XIX asrda Xiva xonligidagi yer munosabatlariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotida etnografik va qisman arxiv materiallari asosida yerga bo'lgan munosabatlar haqida ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, u xonlikdagi jami yer davlatniki hisoblanishini, uning eng yuqori darajali egasi esa davlat tepasida turgan xon ekanligini yozgan va davlat yerlari hamda mulk yerlarining klassifikatsiyasida noaniqliklarga yo'l qo'ygan [3;671]. Muallif mamlakatdagi yerga egalik munosabatlarida davlat yerlari, mulk yerlari va vaqf yerlari shakllari mavjudligini to'g'ri ta'kidlasa-da, ammo davlat yer egaligi va mulk yer egaligi munosabatlari batafsil yoritib berilmasdan qolgan. N.N.Muravyev xonlik hududidagi yerlarning egalik tartibini tahlil qilar ekan, u ham Xiva xonligidagi jami yerlarning haqiqiy egasi xonning o'zi ekanligini ta'kidlaydi [4;144].

Hatto xonlik hududidagi inoqlarning qadim zamonlardan beri tasarruf qilib kelayotgan yerlari ham, aslida, xonning mulki sanalganligini aytib o'tadi. Shuningdek, u ham davlatdagi jami yer maydonlari (mulk yerlar, vaqf yerlar va jamoa yerlar) xonning qo'l ostida birlashgan, degan noto'g'ri xulosani shakllantiradi. Zero, davlat tepasiga kelgan xon davlatdagi mavjud jami yerlarning emas, balki yirik feodallarning ixtiyoridan va vaqf yerlaridan tashqari bo'lgan, o'zlashtirilmagan hududlardagi yerlarga egalik qila olishi mumkin edi. Chunki mamlakat markazidagi va yirik sug'orish tarmoqlari boshlaridagi ekin maydonlarining barchasi allaqachon yirik zamindorlar va mutavallilar qo'l ostida bo'lgan. Shunga qaramay, ayrim hollarda xonlar ko'plab sug'oriladigan yerlar, bog'-rog'larga egalik qilish yo'llarini qidirganliklari va ayrim paytlarda bunga erishganliklari ham ma'lum.

I.Magidovichning yozishicha, podshohlik (davlat) yerlari shaxsiy podshohlik va atoyi yerlarga, mulkini esa yorliqli mulk va atoyi mulk turlariga bo'lgan, bulardan tashqari podshohlik yerlarining shaxsiy hamda otliq yer turlari ham bo'lgan [5;29]. Muallif atoyi mulk, yorliqli mulk va otliq yer turlari davlat yerlari kategoriyasini tashkil qiladi, deb hisoblagan va xonlikdagi davlat va mulk yer egaligi shakllarini aralashtirib yuborgan. Buning natijasida davlatdagi mavjud mulk yerlari davlat yerlari kategoriyasiga kirganligi va ayni paytda davlatning o'zi ham yirik ijarador, mulk yer egalari egasi yerlarni ijaraga olgan ijarachilar, degan noto'g'ri xulosaning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Chunki atoyi mulk, otliq yerlar va yorliqli yerlar xonlikdagi mulk yerlarini tashkil qilgan. Ushbu mulklarning haqiqiy egalari davlat emas, balki yirik feodallar bo'lib, ular bu yerlarga nisbatan egalik huquqining barcha ko'rinishlaridan (yerga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf qilish) to'liq foydalanganlar va u meros mulk hisoblangan. Davlat bu mulk egalari faqat soliq solish va ma'lum majburiyatlarni yuklashi mumkin bo'lgan.

Mustaqillik yillarida ham bu masala yuzasidan qator ishlar amalga oshirilgan. Xususan, Ulfat Abdurasulovning "XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asrning birinchi choragida Xiva xonligida yer munosabatlari" nomli tadqiqot ishida Xiva xonligidagi davlat yerlari, xususiy yerlar va vaqf yerlariga [6;83] keng to'xtalib o'tilganligiga qaramay, mazkur yer shakllaridan tashqari xonlikning barcha qismida mavjud bo'lgan jamoa yerlari, jamoa yerlariga egalik tartibi haqida ma'lumotlar keltirilmagan. Vaholanki, Xiva xonligida jamoa yerlari XIX asrgacha mavjud bo'lgan va mazkur yerlar xonlik aholisining umumiy tartibda foydalaniladigan yerlari hisoblangan. Keyinchalik jamoa yerlari mahalliy yirik yer egalari tomonidan o'zlashtirilishi natijasida tugatilgan va mulk yerlari tarkibiga kirgan.

NATIJARLAR VA MUHOKAMA

Podshohlik yerlari boshqa yer shakllariga nisbatan keyinroq o'zlashtirilgan yerlardan tashkil topgan bo'lib, ushbu yerlar hajmi XIX asrga kelib ko'paya borgan va asosan, vohaning g'arbiy qismida Ko'hna Urganch atrofi, Qilichniyozboy va janubiy qismida Hazorasp atroflarida mavjud bo'lgan. Mazkur yerlarni yer egalari o'zlari emas, balki bewatan bat-raklar, mardikorlar ishlab bergan va ular yerga egalik huquqiga ega bo'lmagan, balki ushbu yerdan vaqtincha foydalanish huquqiga ega hisoblanganlar. Agarda podshohlik yerida dehqonchilik qiladigan shaxs vafot etgan taqdirda ushbu yerdan foydalanish huquqi uning farzandlariga o'tgan va ular shu yerda dehqonchilik qilishda davom qilganlar. Vaholanki, podshohlik yerlarida dehqonchilik qiluvchi shaxs bu yerlarning haqiqiy egasi hisoblanmasa-da, lekin bu yerda yetishtirilgan hosilning va shu yerda o'zi tomonidan qurilgan imoratlarning to'liq egasi hisoblangan. Demak, Xiva xonligidagi barcha yersiz dehqonlar ijarador, batrak yoki mardikor deb atalganlar. Ular ijaraga olingan yer shakliga

TARIX

qarab esa quyidagilarga bo'lingan: 1. Bevatanlar – davlat yoki podshohlik yerlarini ijaraga olgan shaxslar [7;65].

2. Koranda – xususiy yoki mulk yerlarini ijaraga olgan shaxslar.

3. Vaqfkor – vaqf yerlarida ijaraga ishlovchi shaxslar. M.Yo'ldashevning yozishicha, bevatanlar o'rtacha 5-7 tanob yerni ijaraga olganlar va har 5 tanob yerga 1 tillodan "salg'ut" to'laganlar [8;206]. Davlat ixtiyoridagi yerlar miqdorining oz bo'lganligi sababli, bevatanlarning ijaradagi yerlari xonlikda juda kam hissani tashkil etgan. Davlat yerlarida dehqonchilik qiluvchi dehqonlar 2 xil tartibda "dayak" to'laganlar. Chig'irsiz sug'oriladigan yerlar uchun hosilning 1/5 miqdorida, chig'ir orqali sug'oriladigan yerlar uchun esa hosilning 1/10 miqdorida soliqqa tortilganlar. XIX asrga kelib, Xiva xonlarining shaxsiy yerlari ko'paya borgan. Xiva xonlari ayni vaqtda davlatning eng yirik feodal yer egalari hisoblangan. Chunki ularning ixtiyorida ham bir qancha xususiy yerlar bo'lgan. Xonlik hududidagi eng yaxshi yerlar, bog'lar xon va uning avlodlari qo'lida bo'lgan. Q.Munirovning tahlillariga ko'ra, bu yerlarda yersiz dehqonlar, majburiy ravishda ko'chirib keltirilgan kishilar va qullar mehnatidan keng foydalanilgan [9;11]. M.Yo'ldashev o'z tadqiqotida xonlar juda katta xususiy yoki podshohlik yerlarining xo'jayini bo'lganligini va ular davlatning birinchi feodali ekanligini yozadi [10;37]. Albatta, xonlarning katta yer maydonlariga egalik qilish holati yirik feodal yer egaligining yana bir ko'rinishidir. Demak, xonlar davlat yerlarini va ulardan tushgan soliqlarni nazorat qilganlar hamda ularning ixtiyorida shaxsiy manfaatlarini ifodalovchi mulk yerlari ham bo'lgan. Xususan, Ogahiy 1846-1847 (hijriy 1263 yil) yil Muhammad Aminxon Ko'hna Urganch va Ko'hna Vazir hududlaridagi suv bormaydigan dehqonchilik qilishga noqulay hududlarga suv chiqarish maqsadida Sharqiroviq daryosining o'ng tomonidan yop (kanal) qazdirganini yozadi [11;47].

Bu yerlarga suv chiqarilib, dehqonchilik qilishga qulay sharoit yaratilgan va ushbu ekin maydonlari xonning ixtiyoriga o'tgan. Ogahiy o'z asarlarida Xiva xonlarining qaysi shaharlarda mulk yerlari mavjudligiga to'xtalgan, ammo ushbu mulk yerlarning hajmi qanchaligi borasida biron bir ma'lumot keltirmagan. Xiva xonlarining ixtiyoridagi mulk yerlar asosan xonlik hududining dehqonchilik uchun qulay unumdor yerlaridan tashkil topgan. Xonlarning xususiy yerlari Amudaryoning o'ng tomonidagi hududlarda ham ko'pchilikni tashkil qilgan. Sho'raxon va Shayx Abbos Vali yerlari 1865-1866 yillargacha, ya'ni Said Muhammadxon davrigacha davlat yerlari hisoblangan. Keyinchalik mazkur yerlar Said Muhammadxonning ixtiyoriga o'tgan. Oqmasjid, Qo'ng'iro't, Dovkara va Sho'raxon hududidagi korandalar ishlagan yerlari xonlarning xususiy mulki bo'lib, u yerlardan olingan g'alla hisobini mazkur hududlarni boshqaradigan shaxslar, ya'ni mushriflar nazorat qilib borganlar. Xiva xonligining Muhammad Aminxon davriga oid g'alla kirim-chiqimlari haqidagi daftarda quyidagilar keltirilgan [12;28]. jumladan, 1848 yildagi Sho'roxon hududidagi mulk yerlaridan "bir ming to'qqiz botmon bug'doy, ikki ming yetti yuz oltmish besh botmon kunjut, bir ming ikki yuz o'n bir botmon mosh, yuz dog'i besh botmon g'uvocha, uch yuz dog'i besh botmon tarig', o'ttiz ikki botmon zig'ir" hosil olinganligi qayd etilgan [13;63].

Albatta, taxtga yangi o'tirgan har bir xon o'zlashtirilmagan yerlarning eng yaxshi qismiga egalik qilishga harakat qilgan va ular ko'proq xonlikning chekka hududlaridagi o'zlashtirilmagan yerlariga yangi suv tarmoqlarini qazdirish orqali suv chiqarib, mazkur ekin maydonlarini o'z ixtiyorlariga o'tkazib borganlar. Zero, poytaxt yaqinidagi yerlarning aksariyati shu yerlik katta zamindorlar qo'lida bo'lgan. Demak, mamlakatdagi xonning ixtiyorida bo'lgan bog'lari va ekin yerlari davlat yerlari tarkibiga kirmasdan, uning xususiy mulki sanalgan. Bu yerlar xonning alohida mulki hisoblanib, juda ko'p ariqlar orqali sug'orilgan, bu yerlarda juda ko'p qullar mehnatidan foydalanilgan. Bu qullar, asosan, qoraqalpoq qishloqlaridan haydab kelingan asirlardan tashkil topgan. Mulk yerlar (Mulki-hurri-xolis) 3 turga bo'lingan va turiga qarab soliqqa tortilgan bo'lib, 1) atoyi mulk (ata-i mulk), 2) yorliqli mulk, 3) otliq yerlar. Atoyi mulk meros mulk bo'lgan va ular xonning qarindoshlari va yuqori davlat amaldorlariga tegishli yerlar bo'lib, yeri uchun kam miqdorda soliq to'lagan, ba'zi joylarda esa umuman soliqqa tortilmagan. Atoyi mulk egalari mazkur yerga nisbatan egalik huquqini tasdiqlovchi maxsus hujjatga ega bo'lganlar va podshohlik yerlaridan shu jihatdan farq qilgan. Atoyi mulk yorliqli mulkdan huquqiy jihatdan deyarli farq qilmagan, chunki mazkur yer shakli egalari ham xon tomonidan berilgan yerga egalik huquqini tasdiqlovchi maxsus hujjatga ega bo'lganlar. Tadqiqotchi O.Jalilov atoyi mulk shaklidagi yerlar xonning qarindoshlariga, yirik amaldorlar, ayrim toifadagi ruhoniylar, xonlikka xizmat ko'rsatgan navkarlar (otliq navkarlar)ga

tegishli yerlar ekanligini, mazkur yer egalari ham soliqlardan ozod qilinganligini tasdiqlovchi xon tomonidan berilgan yorliqqa ega bo'lganligini yozadi [14;20]. Tadqiqotchi ana shunday yorliqqa ega shaxslarni esa "yorliqdor" deb ataydi, biroq u ham atoyi mulk va yorliqli mulkka egalik tartibini va ularning asosiy farqini batafsil yoritib berolmay, mulk yerlari hisoblangan otliq yerlar va atoyi yerlarni tavsiflash jarayonida ikkala mulk turini aralashtirib yuborganligi ko'zga tashlanadi. Zero, atoyi yerlar, haqiqatan, xon qarindoshlariga, davlatdagi yirik amaldorlarga va ruhoniylarga xon tomonidan ma'lum xizmatlari evaziga in'om etilgan yerlar hisoblangan va bu yerlar mulkdorning xonga xizmati davrida soliqlardan ozod qilingan. Xon xizmatida bo'lmagan davrlarida esa boshqa mulklar qatorida soliqqa tortilgan. Zero, ushbu davrda mamlakatning asosiy daromad manbalaridan biri soliqlar hisoblangan. Yorliqli mulklar esa xon tomonidan in'om etilmasdan, balki mulkdorlarga ma'lum mablag' evaziga berilgan yerlar bo'lgan, aniqroq qilib aytganda, mazkur yerga egalikni tasdiqlovchi yorliq hujjatlari sotilgan. Ayrim hollarda yorliqlarning bahosi juda yuqoriligidan aholi yerga egalik hujjatini sotib olishni emas, balki yerlarni ijaraga olishni va yerdan foydalanganlik uchun oddiy soliq to'lovchi sifatida ro'yxatdan o'tgan holda soliq to'lashni ma'qul ko'rgan. Ushbu holda yerdan foydalanuvchilarning yerlari yorliqli mulk qatoriga kirmagan. Demak, atoyi mulk va yorliqli mulklarning farqi yerga egalik huquqining qo'lga kiritilishi va soliqqa tortilishi bilan belgilangan. Atoyi mulk egalari xon xazinasiga yer solig'i (salg'it, salg'ut-kesma) emas, balki uy yoki hovli solig'ini to'lashgan. Bu soliq mulkdorning yeriga qarab emas, balki mol-mulking miqdoriga ko'ra olingan. Albatta, bu daromad solig'ining bir ko'rinishi sanalgan. O.Shkapskiyning keltirgan ma'lumotlariga ko'ra, xonlikdagi atoyi mulk egalari 3 toifaga bo'lingan: 1) adno (quyi), 2) avsat (o'rta), 3) a'lo (yuqori). Quyi tabaqa yer egalari qancha yerga egalik qilishidan qat'iy nazar har hovli uchun 2 tillodan podat to'laganlar. O'rta tabaqaga mansublar 4 tillodan, yuqori tabaqa vakillari esa 6 tillodan soliq to'laganlar. Albatta, Xiva xonligida soliqlarni bu shaklda to'lash 100 yilga yaqin davr mobaynida qo'llanib kelingan. Zero, shu tariqa har 20 yilda xon buyrug'i bilan atoyi mulk egalari ahvoli to'g'risida ma'lumotlar yig'ilib borilgan va shu ma'lumotlar asosida har bir oila past tabaqadan o'rta yoki yuqori toifagacha ko'tarilib borgan. Atoyi mulk shakli xonlikning Hazorasp, Xiva, Bog'ot, Xonqa, Kat, Gurlan, Mang'it, Qipchoq, Xo'jayli, Qo'ng'iroq, Qiyot, Shovot, G'azavot, Qo'shko'pir hududlarida keng tarqalgan. Demak, atoyi mulk egalari, asosan, Xorazmning tub o'troq aholisi hisoblangan. Ammo M.Yo'ldashev bu masalaga boshqacha yondashadi. Uning yozishiga ko'ra, XIX asrning o'rtalarida Xiva xonligida yer egaligi, taxminan, quyidagicha bo'lgan. Jumladan, bevosita yer egalari – bu kategoriyaga adno va avsat toifasidagi dehqonlar kirgan. Ularning jami yer-maydonlari 64 ming tanobni tashkil etgan. Shuningdek, mulkdorlar – bu kategoriyaga a'lo yer egalari kirgan bo'lib, ularning jami yer-maydonlari 70 ming tanobdan iborat bo'lgan. Hamda, davlat va vaqfga tegishli yerlar bo'lib, ularning jami 250 ming tanob bo'lgan. Yorliqli mulklarning o'ziga xos xususiyati shuki, mulk egasi xon tomonidan berilgan maxsus yorliq orqali umrining oxirigacha bu yer ga to'liq egalik qilgan va vafotidan so'ng egalik huquqi uning vorislariga meros bo'lib o'tgan. O.Shkapskiyning "Amudaryo ocherklari" asarida yozilishicha, vaqt o'tishi bilan Xiva xonlari buyrug'i asosida podsholik yerlaridan foydalanuvchi dehqonlarga ayrim imtiyozli huquqlar berila boshlangan va ayrim yer egalari "yorliq" deb ataladigan, yerdan foydalanish huquqini bildiruvchi maxsus hujjat yozib berilgan. Ushbu hujjat yer egalari davlat yeridan foydalanishdagi mulk huquqini qonuniy mustahkamlab bergan va bu yerlar "yorliqli mulk" deyilgan. Xon tomonidan berilgan yorliqlaridan foydalanish huquqi umrbod bo'lsa-da, ammo xon o'zgargan taqdirda mazkur yorliqlar ham yangisiga almashlab olingan. Bu ikki xil tartibda amalga oshirilgan, ya'ni hukmdor avvalgi yorliq ustiga o'zining shaxsiy muhrini bosib bergan yoki yangi hukmdor eski yorliqqa qarab yangi yorliq yozib bergan. I.Magidovichning ma'lumotiga qaraganda, yorliqli mulk shaklidagi yerlar xonlikning Gurlan, Ambar-Manak, Ilyali, Mang'it, Qipchoq va Xo'jayli hududlarida bo'lgan. O.Shkapskiyning ma'lumotiga ko'ra esa, yorliqli mulklar, asosan, xonlikning sharqiy qismida, ya'ni Toshovuz, Anbar-Manak, Ilyali, Qilichniyozboy, Porsu va Ko'hna Urganch atroflaridagi yerlardan iborat bo'lgan. Mazkur yer egalari xon tomonidan yer solig'i – salg'it solingan [15;65]. O.Shkapskiy xon buyrug'i bilan dehqonlarga bo'lib berilgan yorliqli yerlarning umumiy miqdorini 400 tanobga tengligini yozgan [16.104]. Vaholanki, xonlikdagi bir yolg'iz dehqon o'z kuchi bilan 5 tanobdan ortiq yerga ishlov berolmagan. Demak, 400 tanob yerda 80 kishi mehnat qilishiga to'g'ri kelgan. Albatta, bundan ma'lum bo'ladi, xonlikdagi ekin maydonlarining asosiy qismi yuqori tabaqa vakillari qo'lida bo'lgan va ularning yerlarida ko'plab ijarachilar mehnat qilgan.

TARIX

“Nashi sosedi v Sredney Azii. Xiva i Turkmeniya” asarida ekin yerlari har bir kishiga hisoblaganda oʻrtacha 4 tanob (Tanob – 900 m. kvga teng boʻlgan uzunlik oʻlchovi)dan toʻgʻri kelishi yozilgan [17;123]. Albatta, bu mamlakatdagi barcha ekin yerlarining xonlik aholisiga teng taqsimlab chiqilgandagi taxminiy holati hisoblangan. Bunday yerlar tarkibiga ekishga yaroqli va ekishga yaroqsiz yerlar ham kiritilgan. Zero, yuqori tabaqa yer egalari 8-10 tanob yerga egalik qilganlar, lekin xonlikdagi kambagʻallar hisobidagi yerlar 1 tanobga ham yetmagan. Oddiy dehqon uchun xondan yorliq olish juda qimmatga tushgan, shuning uchun ular yorliq olishdan koʻra soliq toʻlovchilar roʻyxatiga kirishni afzal bilganlar. Demak, atoyi mulk va yorliqli mulklarning farqi yerga egalik huquqining qoʻlga kiritilishi va soliqqa tortilishi bilan belgilangan. Albatta, xon yorligʻiga ega boʻlmagan mulkdorlarning yerlari ham xuddi yorliqli mulklar bilan bir xil shaklda soliqqa tortilgan. Bunday dehqonlar “mulkdorlar” deb atalib, yerlari esa xon yorligʻiga ega boʻlmagan boshqa mulklar soniga kiritilgan. 1873 yilga kelib yorliqli yerlarga ishlov berishda qullar mehnatidan foydalanish samarali boʻlgan. Natijada yorliqli yerlarni olingan hosilning teng yarmini soliq tarzida toʻlash evaziga ijaraga bera boshlaganlar. Bu tarzda yerlardan foydalanuvchilar esa yarimchilar deb atalgan. O.Qoʻshjanov oʻzining XIX oxiri – XX asrning boshlarida Xiva xonligida agrar munosabatlar tarixiga bagʻishlangan dissertatsiyasida Xiva xonligidagi mulk yerlarini atoyi mulk, yorliqli mulk va oddiy mulk shakllariga ajratib koʻrsatadi va yorliqli mulk hamda oddiy mulk shakllarining xususiy mulk emas, balki davlat yoki podshohlik mulki hisoblanishini yozadi va muallif oʻzi tomonidan bildirilgan fikrga shu tarzda qarshi chiqadi. U mulk yerlarini va davlat yerlarini aralastirib yuborgan va xonlikning podshohlik va mulk yerlarini aniq kategoriyalarga ajratib berishda va mazmunini yoritib berishda xatolikka yoʻl qoʻygan. Xiva xonligida, O.Qoʻshjanov taʼkidlaganidek, oddiy mulk shakliga kimlarning ixtiyoridagi yerlar kirishini batafsil izohlab bera olmagan. U soliq daftarlarida yozilgan yer egalari yerlarida ishlagan insonlarning yerlarini oddiy mulk deb hisoblagan. Ammo xonlikdagi yirik yer egalarining qoʻlida ishlagan dehqonlar ijarachilar boʻlib, ular mazkur yerga nisbatan egalik huquqiga ega boʻlmagan, faqat yetishtirilgan hosilning maʼlum qismigagina egalik qilganlar, xolos. Davlat yerlaridagi ijarachilar ham xuddi yirik yer egalari yerlaridagi ijarachilar kabi mazkur yerga nisbatan hech qanday egalik huquqiga ega boʻlmasdan, faqat yerdan olingan hosilga va oʻzi tomonidan qurilgan imoratlarga egalik qilgan. Demak, yersiz ijarachilar na yirik yer egalari yerlariga va na davlat yerlariga nisbatan hech qanday egalik huquqiga ega boʻlmagan va O.Qoʻshjanov keltirgan oddiy mulk shakli koʻrinishlari xonlikda umuman mavjud boʻlmagan [18;73].

Xiva xonligida “otliq yerlar” ham mavjud boʻlgan. Otlq yerlar deyilishining asosiy sabablardan biri, bu yerlar turkmanlarga taqsimlab berilgan yerlar boʻlib, ushbu yerlardan foydalanganliklari uchun urush vaqtida har 30 tanob (5 desyatina) yer egasi bitta qurollangan ot bilan xonga xizmat qilib berishi kerak boʻlgan va shu tarzda xon turkmanlarni oʻz taʼsiri doirasida ushlab turishga harakat qilgan. Otlq yer egalari hech qanday soliq turi olinmagan. Vaqt oʻtishi bilan otliq yerlar nomi shu shaklda saqlanib qolgan. XIX asrga kelib, Xiva xonligi hududi Rus imperiyasi tomonidan bosib olinganidan keyingi davrlarda, Xiva xonining turkmanlardan tashkil topgan otliq askarlarga ehtiyoji qolmagan va otliq yer egalari boʻlgan turkmanlar ham yeriga qarab soliqqa, yaʼni salgʻut kesmega tortila boshlangan. Bu soliq turini mulk huquqi asosida yerga egalik qilgan va xon xizmatida boʻlmagan turkmanlar toʻlagan. Qolgan yersiz turkmanlarga davlat yerlaridan yer berilib, umumiy asosda ulardan “dayak” olingan. Xonlikdagi barcha aholi esa jon boshiga qarab soliqqa tortilgan. Faqatgina xon tomonidan yorliq berilgan saidlar, xoʻjalar yoki paygʻambar avlodlari hisoblangan shaxslar barcha soliqlardan ozod qilingan. Xiva xonligidagi mazkur yer egaligi shakli yer maydoni va boshqa jihatlariga koʻra Oʻrta Osiyoning boshqa hududlarida XVI asrda yuzaga kelgan “tanho” deb nomlanuvchi yer egaligi shakliga yaqinroq boʻlgan. Buxoro hududida xonlar tomonidan harbiy xizmatchilarga va mamlakatning boshqa imtiyozli aholisiga inʼom qilingan yerlar “tanho” deb nomlangan. O.Jalilov xonlikdagi mavjud otliq yerlarni tahlil qilar ekan, ularni podshohlik yerlari tarkibiga kirgan va bu yerlar turkmanlarga xon tomonidan maʼlum muddatga vaqtinchalik berilgan yerlar, deb yozgan. U otliq yerlar turkmanlarning otliq navkarlariga tegishli yerlar ekanligini toʻgʻri talqin qilgan boʻlsa ham, ammo ushbu yerlarni xon tomonidan vaqtinchalik foydalanishga berilgan deb hisoblab, biroz xatolikka yoʻl qoʻygan. Zero, mazkur yerlar podshohlik yerlari tarkibiga kirgan emas, balki mulk yerlari sanalgan va unga egalik huquqi avloddan-avlodga meros boʻlib oʻtgan. Xususiy yerlarni ijaraga olib, dehqonchilik bilan

shug'ullangan shaxslar mulk egasining ijara shartlarini bajarishi bilan bir vaqtda, mazkur yer uchun mulkdorning o'rniga davlatga soliq ham to'laganlar. Qazuv paytida oilasidan bitta ishchi berishi ham talab qilingan. Batraklar esa majburiyatlarni bajarolmay va soliqlarni to'lay olmay, bir umr mulkdorning quliga aylanib qolganlar. Demak, batraklar bilan ijaradorlarning farqi, ijarador yerni ijaraga olib ishlash uchun mehnat quroli yoki urug'likka ega bo'lgan shaxs bo'lsa, batrak esa na mehnat quroliga va na urug'likka ega bo'lgan shaxs hisoblangan. Batraklar mulkdordan yer bilan unga ishlov berish uchun mehnat quroli va ekiladigan urug'likni ham ijaraga olib, yerda mehnat qilganlar hamda yer, mehnat qurollari va urug'lik uchun ijara haqini to'lashga majbur bo'lganlar. Xiva xonligidagi oddiy xalq soliq va majburiyatlar og'irligidan qarzga botib, ijaradorlar batraklarga, batraklar esa bir umrga qulga aylanib qolganlar. XIX asrga kelib, ayniqsa, yersiz qullar soni tez sur'atda ko'paya borgan. Jumladan, Muhammad Rahimxon davriga kelib, xonlikda yirik yer egalari tomonidan quyi tabaqaga mansub qatlamlarning kam sonli yerlarini ham zo'rvonlik asosida tortib olish jarayoni kuchaygan. Bu esa XVIII – XIX asrlarda yersiz dehqonlar tomonidan norozilik harakatlarining kuchayishiga sabab bo'lgan. Bu holat keyinchalik ham davom etgan. Jumladan, 1900-1913 yillarda Xiva xonlarining amaldorlaridan Omongeldi hisobida 2000 tanobdan ortiqroq yer, Matmurod devonbegida esa 2-2,5 ming tanobdan ortiqroq ekin yerlari mavjud bo'lgan. Mamlakatning jami ekin ekiladigan hosildor yerlarining asosiy qismi xonlikning yirik yer egalari, amaldorlari ixtiyorida bo'lib, ular aholining 5 foizini tashkil qilgan bo'lsa, 30 foizini yarim tanobdan 3 tanobgacha yerga egalik qiladigan dehqon xo'jaliklari, 11 foizini esa mutlaqo yersiz aholi tashkil qilgan [19;136].

Xiva xonligida 1873 yilgacha xondan keyingi yirik zamindorlar amir ul-umarolar hisoblangan va ularning ixtiyoriga xonlikning Hazorasp, Pitnak, Sho'raxon shaharlari va ularning atroflaridagi butun qishloq yerlari kirgan. Xonlar ko'pincha qo'l ostidagi mulk yerlarini amaldorlariga sadoqatli xizmatlari uchun sovg'a qilganlar. Jumladan, manbalarda 1861 yili Uyg'ur tumanining yirik amaldori Mehtar qushbegi va qoraqalpoq Niyozbiylarga 40 tanob yer in'om qilinganligi keltirilgan. Xiva xonligi davri yorliq hujjatlaridagi yozilgan ma'lumotlarga ko'ra, Xiva xonlari davlat yerlari va o'zlariga qarashli mulk yerlarini yirik feodallarga katta mablag' evaziga sotganligi va u qo'shinning ehtiyoji uchun sarflanganligi qayd etilgan [20;1385]. XX asr boshlariga kelib Xiva xonligida xonlar tomonidan feodal amaldorlarga bir necha yuz va minglarcha tanob davlat yerlari uzoq muddatga ijaraga berila boshlangan. Jumladan, 1912 yili Safaryansga 30 ming tanob yer uzoq muddatga, 1910 yili 16 sentabrda knyaz P.P.Galitsenga 40 ming tanob bo'sh yer 99 yil muddatga ijaraga berilgan. Demak, Xiva xonlari XX asrning boshlariga kelib, mahalliy amaldorlar bilan bir qatorda chet ellik amaldorlarga ham xonlik hududidan ijaraga yer-mulk berish tartibini joriy qilishgan. Xiva xonligida vaqf (Vaqf – musulmon qonun-qoidalariga muvofiq davlat yoki ayrim kishilar tomonidan xayri maqsadlar uchun ajratilgan mol-mulk yerlar ham mavjud bo'lgan [21;54]. Ushbu yerlarning haqiqiy egasi sifatida Oллоh nazarda tutilgan va ular masjid, madrasalarga qarashli yerlar bo'lgan. Aslida bu yerlarga egalik huquqi mutavallilarga tegishli bo'lib, ushbu yerlar ham avloddan avlodga meros shaklida o'tgan. Xiva xonlari vaqf uchun katta-katta yer maydonlarini in'om qilishlaridan tashqari, har yili masjid va madrasalar uchun davlat hisobidagi g'alla hosilidan berib borilgan [22;150]. Bu borada quyidagicha ma'lumotlarni keltirib o'tish o'rinlidir. Xususan, Madaminxon madrasasi uchun har yili o'n ikki ming botmon g'alla berilgan, ya'ni 5 nafar oxun (madrasa o'qituvchilari)ga uch ming botmon, 1 nafar muazzinga ikki yuz botmon, 2 nafar mutavalliga umumiy daromadning o'ndan bir qismida ulush berilgan. Qolganlari madrasa toliblari orasida taqsimlangan. Ular sinflarga ajratilgan bo'lib, 1-sinfga oltmish botmon, 2-sinfga o'ttiz botmon, 3-sinfga o'n besh botmon berilgan. Shuningdek, Oллоhqulixon madrasasiga ellik botmon, Qutlug' Murod inoq madrasasiga ellik botmon g'alla ajratilgan. Vaqf yerlarida dehqonchilik qiladigan ijarachilar, yuqorida keltirilganidek, vaqfkorlar deyilib, ular ham xonlikdagi asosiy ishlab chiqaruvchilar hisoblanmagan. Bir yilda davlatdagi mavjud jami vaqfchilardan olingan soliq miqdori 576 tilla salg'utni tashkil qilgan. Chunki, vaqf yer egalari yerlarini ijaraga bermasdan, balki qullar va xonavayron bo'lib, yersiz qolgan dehqonlarni ishlatishni ma'qul ko'rganlar. Ular dehqonlarni yollab ishlatganlar va undirilgan g'alla hosili ham mutavallilarning ixtiyorida qolgan. Lekin vaqf mulkdorlari faqatgina ishlash qiyin bo'lgan yer maydonlarini ijaraga berganlar. Podshohlik yerlariga qaraganda vaqf va mulk yerlari kam miqdorda ijaraga berilgan, buning sababi mazkur mulk egalari o'z yerlarida ijarachilardan ko'ra deyarli tekinga tushadigan batraklar mehnatidan foydalanishni ma'qul

TARIX

ko'rganlar. Batraklar mazkur yerlarda ishlaganligi uchun hosilning bir qismini emas, balki oziq-ovqat, kiyim-kechak olish bilan kifoyalanganlar. Vaqf yerlari soni xonlarning mutavallilarga in'om qilgan yerlaridan tashqari xonavayron bo'lgan xo'jaliklarning yerlarini sotib olish evaziga ham oshib borgan. Jumladan, Xiva qozilik hujjatlari katalogiga kiritilgan. Shu o'rinda №117, 1268 raqamli hujjatda "Yerni sotib oluvchi to'lagan pullari u Do'st-Validagi qurdirgan masjidi vaqfidandir" deb yozilgan [23;1268]. Xiva xonligida XIX asrgacha jamoa yerlari ham mavjud bo'lgan. Yirik zamindorlar jamoa mulki sanalgan o'rmonlarni daraxtlardan tozalab, yaylovlarni o'zlashtirib, u yerlarda yangi kanallarni qazdirib, jamoa mulklarini zo'rlik yo'li bilan o'zlashtirganlar. Ular mazkur yerlarni o'zlashtirish jarayonida yangi yerlarda kanal qazdirib, shu yerlarni ekin maydonlariga aylantirgan shaxslar bu yerlarga egalik qilish huquqiga ega, deb hisoblangan musulmon qonunlarini asos qilib olganlar. Jamoa boshliqlari kam yerga ega bo'lgan, ammo ekish uchun urug'likka ega bo'lmagan dehqon bilan sheriklik shartnomasini tuzish yo'li bilan ularni qarzga botirganlar. Shu tariqa kam sonli yerli aholining yerlarini o'z ixtiyoriga o'tkazganlar. Jamoa yerlarini o'zlashtirish jarayonida shu yerlik aholi o'rtasida taqsimlash orqali ham amalga oshirilgan va unda xo'jaliklarning yerni ekish imkoniyatiga katta e'tibor qaratilgan bo'lib, har kim jamoa yerlarini taqsimlash vaqtida yerda mehnat qilishga yaroqli barcha oila a'zolari, mehnat qurollari, qo'shlari, ishchi hayvonlari va ekiladigan urug'ligi bilan qatnashganlar. Tabiiyki, katta hududdagi ekin maydonlari yerni ishlash imkoniyati yuqori bo'lganligi sababli yirik zamindorlar ixtiyoriga o'tgan. Jamoa yerlarini taqsimlash davlat ruxsati bilan amalga oshirilgan va taqsimlangan yer uchun hujjat yozib berilgan hamda yangidan o'zlashtirilgan yerlar soliqqa tortish uchun davlat ro'yxatidan o'tkazilgan. Xiva xonligi Rossiya imperiyasi tomonidan mustamlakaga aylantirilganidan keyin ham yerga bo'lgan mulkchilik munosabatlarida keskin o'zgarishlar sodir bo'lmagan. Yerga egalikning oldingidek uch xil shakli, ya'ni davlat yer egaligi, mulk yer egaligi, vaqf mulk yer egaligi saqlanib qolgan. Xonlikning yer egaligi va agrar munosabatlarini o'rganish jarayonida mazkur davrda Xiva xonligining yer fondi qanday tartibda taqsimlanganligini va yer egalarning turli kategoriyalarining yerdan foydalanish usullarini o'rganish va yoritib berish asosiy masalalardan biridir. Materiallarni sinchiklab o'rganish jarayonida Xiva xonligidagi yerga egalik masalalarida shu davrgacha mavjud quyidagi konsepsiyalar rad etildi. Jumladan, Xiva xonligi hududidagi jami yerlar (o'zlashtirilmagan va o'zlashtirilgan)ning va ekishga yaroqli yerlarning ko'pchilik qismi davlatga qarashli bo'lganligi hamda ularning yagona egasi xonning o'zi ekanligi haqidagi qarashlar asossiz bo'lib chiqdi. Xiva xonligida ekishga yaroqli yerlarining o'ndan bir qismi mayda yer egalari, yettidan bir qismi davlatga va yarmidan ko'prog'i yirik yer egalari tegishli bo'lgan.

XULOSA

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, Xiva xonligidagi yirik feodallar qo'l ostidagi yerlar XVIII – XIX asrlardagi mamlakat ichkarisi va tashqarisidagi o'zaro urushlar davrida aholining yerlarini zo'rlik yo'li bilan tortib olish va katta sug'orish tarmoqlarini qurish orqali yangi yerlarni o'zlashtirish hisobiga kengayib borgan.

Xonlikda yerga egalikning davlat yoki podshohlik yerlari, mulk yerlar, vaqf yerlar va XIX asrning boshlarigacha jamoa yerlari mavjud bo'lgan. Bu masalada Xiva xonligi aholisi qadim va o'rta asrlarda mavjud bo'lgan an'analarni davom ettirish bilan o'z zamonasi talablaridan kelib chiqib, ayrim amaliyotlarni joriy qilganliklari ko'zga tashlanadi. Buni xonlik davrida yer mulklari, mulkka egalik, yerdan foydalanish, hosil olish va ularning taqsimoti bilan bog'liq qadimgi xorazmcha atamalar bilan birga, arabcha, turkiy va turk-mo'g'ulcha so'z va atamalar ko'plab uchrashi tasdiqlaydi.

XIX asrning boshlariga kelib, yirik yer egalari tomonidan jamoa yerlari to'liq o'zlashtirilishi natijasida jamoa yerlari mulk yerlarining tarkibiga kirgan va jamoa yer shakli butunlay tugatilgan. Shu bilan birga, bir vaqtlar ko'chmanchi chorvador turmush tarzi ustuvor bo'lgan ko'chmanchi o'zbek, turkman, qoraqalpoq urug'lari o'troq turmush tarziga o'tishlari va dehqonchilik bilan shug'ullana boshlashlari natijasida dehqonchilikka yaroqli va unumdor yerlarga bo'lgan ehtiyoj yanada oshib ketgan. Ushbu elat va urug'larning o'troqlashuvi bilan bog'liq muammolarni hal qilish hukumat darajasigacha chiqqan bo'lib, xonlikning harbiy ishlarida qilgan xizmatlari evaziga ularga imtiyoz sifatida dehqonchilik bilan shug'ullanishga mos yer mulklari ajratilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Nurjonov K., Xo'janiyozov G'. Amudaryo. – Toshkent, 2004.
2. Nurjonov K., Xo'janiyozov G'. Amudaryo. – Toshkent, 2004.
3. Сазонова М. Материалы к истории земледельческой техники в Хорезме. Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1945-1948 г. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1952. Часть I.
4. Муравьев Н. Путешествие въ Туркмению. Часть I. – Москва: в типографии Августа Семена, 1822.
5. Магидович И. Национальный состав Хорезмской области // Территория и население Бухары и Хорезма. – Ташкент: Изд. Комиссии по районированию Средней Азии, 1926.
6. Абдурасулов У. К вопросу о классификации земельного фонда Хивинского ханства (вторая половина XVII – XIX в.) // O'zbekiston tarixi. – Toshkent, 2006. – № 2-3.
7. Шкапский О. Аму-Дарьинские очерки. Къ аграрному вопросу на нижней Аму-Дарье. – Ташкент: Типо-Литография, 1900.
8. Yo'ldashev M. XIX asr Xiva davlat hujjatlari. II tom. – Toshkent: O'zSSR Fanlar Akademiyasi nashriyoti, 1960.
9. Munirov Q. Munis, Ogahiy va Bayoniyning tarixiy asarlari. – Toshkent: O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960.
10. Юлдашев М. Истории крестьян Хивы XIX века. – Toshkent: Fan, 1966.
11. Огахий. Гулшани давлат. Жилд 6. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1980.
12. O'zMA. 125-fond. 2- ro'yxat. 400 -ish, 28-varaq
13. Jalilov O. XIX-XX asr boshlaridagi Qoraqalpoq tarixidan. – Toshkent: Fan, 1986.
14. Jalilov O. XIX-XX asr boshlaridagi Qoraqalpoq tarixidan. – Toshkent: Fan, 1986.
15. Магидович И. Национальный состав Хорезмской области // Территория и население Бухары и Хорезма. – Ташкент: Изд. Комиссии по районированию Средней Азии, 1926.
16. Шкапский О. Аму-Дарьинские очерки. Къ аграрному вопросу на нижней Аму-Дарье. – Ташкент: Типо-Литография, 1900.
17. Наши соседи въ Средней Азии. Хива и Туркмения. – С.-Петербург: Типография товарищества "Общественная польза", № 5, 1873.
18. Qo'shjonov O., Polvonov N. Xorazmdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va harakatlar (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr birinchi choragi). – Toshkent: ABU MATBUOT-KONSALT, 2007.
19. Qo'shjonov O., Polvonov N. Xorazmdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va harakatlar (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr birinchi choragi). – Toshkent: ABU MATBUOT-KONSALT, 2007.
20. O'zR Xorazm viloyati Ichan qal'a fondi. Vaqf yer hujjatlari. P.Q. 1375; P.Q.1385.
21. Do'simov Z. Xorazm toponimlari. – Toshkent: Fan, 1985.
22. Вамбери А. Очерки Средней Азии. – Москва: Восточная литература, 1868.
23. Урунбаев А., Хорикава Т., Файзиев Т., Джураева Г., Исогай К. Каталог Хивинских казийских документов XIX – начала XX вв. – Ташкент – Киото, 2001. – С. № 117.